

ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ЕВОЛЮЦІЙНИЙ АСПЕКТ

В статті досліджено процес становлення людського потенціалу в якості об'єкта економічних досліджень від середини XVII до початку XXI століть.

Ключові слова: *людський розвиток, людський потенціал, розвиток людського потенціалу, економічне зростання, економічний розвиток, рівень соціально-економічного розвитку.*

В статье исследован процесс становления человеческого потенциала в качестве объекта экономических исследований с середины XVII до начала XXI веков.

Ключевые слова: *развитие, человеческий потенциал, развитие человеческого потенциала, экономический рост, экономическое развитие, уровень социально-экономического развития.*

The article examines the process of becoming human potential as the object of economic research in the mid XVII to XXI century.

Key words: *human development, human potential, human development, economic growth, economic development, the level of socio-economic development.*

Актуальність теми. На сьогодні економісти великого значення надають особистості, як одній з найважливіших складових забезпечення соціально-економічного розвитку, що й відображено у багатьох програмних та аналітичних документах міжнародних організацій, зокрема у Програмі розвитку ООН, документах Світового банку та інших організацій. З 1990 року систематично публікуються спеціальні доповіді, що стосуються формування відповідних механізмів. Ці положення перекликаються і з положеннями програмних документів у нашій країні, зокрема президентської Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Запропоновані експертами ООН на початку 90-х років XX століття ідеї щодо забезпечення людського розвитку, методика та способи виміру рівня розвитку людського потенціалу стали загальноприйнятими, і з 1994 року Україна приймає участь у форумах із зазначеної проблематики, а концептуальні положення доповідей кладуться в основу національних планів та програм.

Дослідженням ролі людини в розвитку соціально-економічної сфери країни активно займаються як вітчизняні так і зарубіжні вчені. Активну роботу з дослідження ролі людського потенціалу, особливо на регіональному рівні займаються науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи під керівництвом Е.М. Лібанової. Серед російських вчених найбільш яскравим представником є В.П. Колесов. Проаналізовані праці не містять систематизовано описаного процесу дослідження становлення людського потенціалу в якості об'єкта економічних досліджень, що і визначило мету статті, її структуру та зміст.

Виклад основного матеріалу. Визнання людського потенціалу в якості основи соціально-економічного розвитку прямо чи опосередковано можна зустріти у працях вчених-економістів починаючи з XVII століття.

Перші спроби дати вартісну оцінку особистості намагалися зробити представники класичної економічної теорії. Зокрема, В.Петті [1, с. 35] зазначав, що кожна людина володіє запасом капіталу, який виявляється у рівні освіти, стані

здоров'я людини, а країна може втрачати цей капітал внаслідок зменшення чисельності населення через війни, епідемії, втрату високоосвічених людей, які працюють на користь інших країн.

А.Сміт [2, с. 208, 235] також вважав людину не лише джерелом а і частиною національного багатства країни. До основного капіталу країни вчений одним із перших, нарівні з машинами, устаткуванням, землею, запропонував відносини запас знань, умінь, навиків, досвід працівників, їх фізичний стан. На думку А.Сміта продуктивність праці, а отже і рівень економічного розвитку країни напряду залежать від зростання рівня освіченості працівників, зростання їх професійних навиків, стану здоров'я, тобто рівня розвитку людського потенціалу.

Погляди А. Сміта поділяв також Д. Рікардо [3, с. 423-425]. Він вважав, що якісні характеристики населення (рівень освіти, стан здоров'я), впливають на прискорення темпів економічного зростання в країні, і чим вони є вищими, тим швидшими темпами країна нарощує свою економічну міць.

Розвиток капіталістичного виробництва прискорив темпи економічного зростання та накопичення багатства, разом з тим посилилася нерівність у його розподілі, тому проблема взаємозв'язку розвитку економіки та людського розвитку загострилася.

Одним із перших на початку ХХ століття довів ефективність капіталовкладень в розвиток людини А.Маршалл [4, с. 294-295]. Вчений надавав вагомому значення саме тим капіталовкладенням, які в результаті призводять до зростання якісних характеристик населення, а накопичення національного багатства напряду пов'язував з рівнем розвитку людини, тобто рівнем освіченості, станом здоров'я населення. А. Маршаллу належить думка, що накопичення багатства є лише засобом підтримання життя людини, задоволення його потреб і відтворення фізичних, розумових, моральних сил. Самій же людині економіст надавав ключового значення, адже саме її вважав головним джерелом виробництва національного багатства.

На початку ХХ століття відбувається переоцінка ролі та значення розвитку людського потенціалу в соціально-економічному розвитку країни. Саме в цей період починають здійснювати оцінку ролі людини в розвитку економіки російські вчені. С. Струмлілін [5, с. 275-276] одним із перших звернув увагу на те, що розвиток людського потенціалу чинить безпосередній вплив на темпи економічного зростання. Наприклад, за результатами його досліджень, рік навчання у школі підвищував кваліфікацію працівника у 2,6 рази більше, ніж рік трудової (виробничої) діяльності. Дослідник одним із перших здійснив розрахунки рентабельності навчання та підвищення кваліфікації. На основі запропонованої ним методики доведено, що доходи від підвищення продуктивності праці перевищують витрати країни на шкільне навчання у 27,6 рази. Капітальні витрати держави повністю повертаються у перші 1,5 роки. Протягом наступних 35,5 років держава отримує щорічно чистий прибуток від вкладень в освіту без будь-яких додаткових витрат.

Аналізуючи людський потенціал, В. Жамін [6, с. 311-313] та Г. Єгіазарян [7, с. 186-189] вважали приріст національного доходу результатом підвищення кваліфікації працівників, зумовленої як отриманням вищого освітнього рівня, так і збільшенням досвіду роботи. Вони доводили, що точно розрахувати безпосередній вплив освіти на національний дохід досить складно, адже вона впливає на зростання національного доходу тільки опосередковано, тобто через підвищення кваліфікації працівників. Остання, як відомо, залежить від освітнього рівня та досвіду роботи, природних умінь і навиків тощо.

В. Костанян [8, с. 299-300] вивчав ефективність інвестицій в розвиток людини на основі обчислення різниці у рівні суспільних витрат на підготовку висококваліфікованих і низькокваліфікованих працівників. Економічний ефект від підвищення освітнього та

кваліфікаційного рівнів працівників вчений розумів як співвідношення між відсотковим приростом середньої складності праці та національного доходу, що розраховувався за певний період.

В 30-ті роки ХХ століття в якості найважливішого чинника економічного зростання виділяв розвиток та реалізацію людського потенціалу Дж. Кейнс [9]. Саме з часів Дж. Кейнса стало відомо, що платоспроможний попит виступає в сучасній економіці важливим чинником економічного зростання, і в кінцевому випадку поступово, але повільно дозволяє піднімати рівень та стандарти життя людей. Інвестиції ж в розвиток людського капіталу є не тільки ефективними, а й виступають важливою складовою економічного розвитку.

Запропонована вперше Г. Зінгером і Р. Пребишом у 1949-1959 рр. ХХ ст. теорія «замкнутого кола бідності» використовувалася для аналізу причин (демографічних, соціальних, економічних, освітніх), що зумовлюють поглиблення кризових явищ, передусім у слаборозвинених країнах. Продовжуючи дослідження у традиціях попередніх авторів, Б. Кналл [10, с. 38-39] пов'язував низький рівень економічного розвитку, наприклад, з невисоким розвитком системи освіти країни, а саме із недостатнім рівнем фінансування. Механізм спрацьовував наступним чином: недостатній рівень фінансування призводив до нестачі висококваліфікованих викладачів, погіршення умов навчання студентів, що визначало низький рівень кваліфікації робочої сили. З посиленням кризи в освіті виникала нестача кваліфікованих працівників, що затримувала зростання продуктивності праці. Низький же рівень продуктивності праці та повільні темпи її зростання, на переконання Б. Кналла, призводили до затримки економічного розвитку.

Схожі висновки про вирішальне значення людини в економічному розвитку країни випливають із концепції Г. Мюрдаля [11, с. 52-53]. Згідно з авторськими дослідженнями, через фінансову неспроможність оплатити навчання, рівень освіти та продуктивності праці бідного й неосвіченого населення, вимушеного працювати тривалий час у сільському господарстві та неформальному секторі економіки, є надзвичайно низьким. Це пояснює низький рівень віддачі від інвестицій у фізичний капітал.

Починаючи із середини 50-х років ХХ ст. посилюється увага до розвитку людини як чинника економічного зростання. Нарівні із працею, землею, капіталом складові людського потенціалу активно вводяться в макроекономічні моделі, а розрахунки підтверджують припущення класиків про його значення у соціально-економічному розвитку країн.

Представником цього напрямку є Р. Солоу [12, с. 316]. В його удосконаленій моделі поряд із збільшенням кількості зайнятих і рівнем інвестицій враховується фактор технічного прогресу. Під ним автор розуміє не лише зростання фондоозброєності праці, а й підвищення ефективності праці працівників, що безпосередньо залежить від рівня їх освіти, кваліфікації та стану здоров'я.

У праці «Джерела економічного зростання...» Е. Денісон [13] навів результати аналізу темпів економічного зростання у США та 8 країнах Західної Європи (1929–1970 рр.). У його моделі, серед більш як 20 незалежних змінних, п'ята частина стосувалися фактору праці, включно з рівнем освіти найманих працівників. Частка фактору освіти у прирості національного доходу виявилася різною для досліджених автором країн. Найвищою вона була у прирості національного доходу США – 15%, Бельгії – 14%, Данії – 4%, Франції – 6%, Голландії – 5%, Норвегії – 7%, Італії – 7%. Такі ж розрахунки, але проведені А. Меддісоном у 80-х роках (1973–1984 рр.), показали ще більшу залежність національного доходу на душу населення від рівня освіти. Згідно з авторськими висновками, частка освіти в економічному зростанні США становила 23,4%, Великобританії – 30,2%, Японії – 11,3%.

С. Кузнєц [14, с. 42] вивчав витрати на підготовку робочої сили, включно з витратами на освіту в моделях економічного зростання як змінної, що впливає на величину ВВП. Розвиток освіти і розширення мережі закладів середньої та вищої освіти прямо залежить від темпів економічного зростання, що встановив Я. Тінберген [15].

Н. Хікс [16], з'ясувавши зв'язок між економічним зростанням і розвитком людини, що вимірюється грамотністю й очікуваною тривалістю життя, підтвердив високу його ефективність. Виявилось, що три змінні пояснюють близько 60% варіацій у темпах зростання доходів на душу населення у країнах, що розвиваються, а саме: норма нагромадження, темпи зростання імпорту, рівень освіти.

Намагаючись довести, що рівень розвитку людини поряд з іншими індикаторами розвитку соціальної сфери є як причиною, так і наслідком економічного зростання, Д. Уїлер [17] у 1980 р. розробив синхронну модель, яка враховувала взаємодію між економічним зростанням і розвитком освіти. При її побудові він використав дані по 88 країнах, що розвиваються. Результати цього дослідження дали змогу зробити висновки не тільки про прямий внесок освіти в економічне зростання, а й опосередкований – через збільшення норми нагромадження і зниження рівня народжуваності. Д. Уїлер виявив, що в середньому із зростанням рівня грамотності від 20% до 30% національний доход збільшується на 8-16%.

Отже, відтіснивши на другий план такі важливі чинники економічного зростання, як заощадження, інвестиції та зростання чисельності населення вчені підтвердили вагомое значення рівня розвитку людського потенціалу. Такі фактори економічного зростання, як інфляція, урядові витрати, фіскальна і монетарна політика в більшості моделей не розглядаються взагалі. Водночас складовим людського потенціалу у кожній із моделей приділено значну увагу.

Вважається, що концептуально, економічна думка прийшла поступово до людського розвитку через категорію «людського капіталу», автори якої зосередили увагу на вивченні норм віддачі капіталовкладень у людину, визначенні економічного ефекту від підвищення якісних характеристик окремого індивіда та населення країни в цілому.

Доктрина «людського капіталу» базується на двох самостійних теоріях:

- теорії «інвестицій в людину»;
- теорії «виробництва людського капіталу».

Теорія «інвестицій в людину» є першою серед уявлень про економічну цінність людини. Представниками цієї теорії є Ф. Махлуп (Прінстонський університет), Л. Туроу (Масачусетський технологічний інститут), Б. Вейсброд (Вісконський університет), С. Боулс (Гарвардський університет), М. Блауг (Лондонський університет) та інші, які стояли на кейнсіанських позиціях. Предметом досліджень в межах цієї концепції була як внутрішня структура «людського капіталу», так і специфічні процеси його формування й розвитку.

Ф. Махлуп [18] вважав капіталовкладення в людину джерелом підвищення продуктивності праці. Шляхом навчання, за його уявленням, працівники набували кращих розумових та фізичних властивостей, що й слугувало джерелом вищої продуктивності праці.

Б. Вейсброд [19, с. 119] вважав, що показник норми віддачі, як критерій при визначенні ефективності інвестицій в людину, є обмеженим. Знання та професійні навички, набуті в результаті навчання, стан здоров'я, підвищують не лише дохід особи, а й у цілому визначають її статус, впливають на територіальну та виробничу мобільність, стійкість зайнятості, економічний і культурний рівні його родини.

Л. Туроу [20], узагальнивши початкові дослідження властивостей та значущості людського капіталу, обґрунтував висновок, що людський капітал є основою існування

людини. Залежно від «розміру нагромадженого людського капіталу» формується здатність людини виробляти товари і надавати послуги на відповідному рівні.

Авторами теорії «виробництва людського капіталу» є Т. Шульц і Й. Бен-Порет (Чиказький університет), Г. Беккер та Дж. Мінцер (Колумбійський університет), Ц. Гріліхес (Гарвардський університет).

Т. Шульц [21, с. 336-337] інвестиції в людину вважав подібними до капіталовкладень у фізичний капітал, ефективність яких, у результаті удосконалення умінь і навиків, позначалися на збільшенні рівня та якості споживання.

За уявленням Г. Беккера [22, с. 62], збільшення розриву у доходах окремих груп населення з різними рівнями людського потенціалу пов'язано зі зростанням віддачі капіталовкладень як в освіту, так і в професійну підготовку. Загальна сума заробітку будь-якої особи, після того як вона закінчила інвестування в освіту, дорівнює сумі доходів на ці інвестиції та заробітків від його первинних знань. У цьому разі дохід розглядався як дисконтована заробітна плата, яку отримував працівник протягом активної трудової діяльності.

Одна із перших моделей ендогенного зростання – навчання у процесі безпосередньої виробничої діяльності – вперше розроблена К. Ерроу в 1962 р., а відтворена і вдосконалена у 1986 р. П. Ромером [23]. Ця модель демонструє можливість існування стійкого зростання із постійним темпом приросту на основі технічного прогресу, який є наслідком навчання працівників у процесі виробничої діяльності. Причому, рівень набутих у процесі виробничої діяльності знань (навиків) залежить або від капіталоозброєності кожного працівника, або ж загального обсягу капіталу в економіці, який сприяє вільному розповсюдженню знань. Як результат, фірми отримують ефект від цього процесу із нульовими витратами, як зовнішній ефект від обсягу капіталу або рівня капіталоозброєності. Аналіз різних варіантів ефекту від навчання у процесі трудової діяльності показує різні причини стійкого зростання залежно від поведінки економічних агентів. Отже, йдеться про ендогенне (внутрішньо властиве) зростання.

Людський капітал та важливість нагромадження знань відображені у моделі Н. Менк'ю, Д. Ромера, Д. Вейла [24]. Поряд із фізичним капіталом і працею, що визначають обсяги випуску, в запропонованій ними виробничій функції є людський капітал. Процес його нагромадження подібний нагромадженню фізичного капіталу. Проведені авторами дослідження протягом 1960–1985 рр. показали, що теоретичні основи моделі та результати емпіричних досліджень після введення нової змінної покращилися. Проте в цій моделі стійке економічне зростання залежало від зовнішнього технічного прогресу, а рівень заощаджень та інституціональні параметри на нього не впливали. Отже, за своєю суттю стійке економічне зростання залишалося екзогенним.

До цього ж напряму належать й погляди Р. Лукаса [25], підхід якого до вирішення проблем економічного зростання ґрунтується на нагромадженні людського капіталу та наявності можливостей для його подальшого нагромадження.

На відміну від Р. Лукаса, детермінантою економічного зростання у представників другого напряму дослідження моделей ендогенного розвитку є наявність і рівень розвитку людського капіталу.

Чинниками економічного зростання у К. Мерфі, А. Шліфера та Р. Вішні [26] визначено спеціалізацію, яку отримує переважна більшість випускників навчальних закладів. Згідно з авторською концепцією, країни, в яких серед випускників переважають інженери або спеціалісти-техніки, розвиваються швидше, ніж країни, серед випускників яких переважна більшість має спеціальність юриста. Дану ситуацію дослідники пояснюють тим, що особи, які обирають рентоорієнтовану поведінку, лише перерозподіляють національне багатство, чим уповільнюють економічне зростання. На відміну від, наприклад, юристів, випускники інженерних

спеціальностей організують діяльність інших, розповсюджуючи свої знання та стимулюючи розвиток економіки через відкриття нових фірм і створення інновацій.

В цілому, до 50-х років ХХ століття в якості головної цілі розвитку, що використовувалася при розробці соціально-економічної політики держав, виступало економічне зростання. Увага економістів також зосереджена до цього періоду на тих компонентах людського капіталу, що орієнтуються на підтримку та розвиток передусім тих здібностей людини, що використовуються в процесі праці, та відповідно, сприяють зростанню макроекономічних показників. Також вважалося, що досягнення економічного зростання автоматично призводить до прогресу в розвитку людини та всього суспільства, збільшення ж сукупного обсягу виробництва зменшує масштаби бідності та підвищує рівень суспільного добробуту. Механізм впливу виглядав так: виробництво породжує доходи, а більш високі доходи в свою чергу підвищують матеріальний та економічний добробут. В цілому економічне зростання на той час виступало не просто засобом забезпечення розвитку а саме метою самого розвитку.

Усвідомлення того, що економічне зростання не є синонімом людського розвитку відбувалося із зростанням соціально-економічної нестабільності та зростанням рівня бідності населення у світі. До того, ж практика країн що розвивалися показала, що рівень життя населення може погіршуватися навіть при активному нарощуванні обсягів виробництва. В таких країнах спостерігалися швидкі темпи економічного зростання але при цьому зберігалася нерівність, неповна зайнятість населення та тотальна бідність. В той же час деякі країни змогли досягти позитивних зрушень навіть за порівняно невисоких доходів. Варто зазначити, що відбувалося це лише в тих небагатьох країнах, уряди яких цілеспрямовано реалізовували заходи для зменшення нерівності, а також активно реалізовували програми в сфері освіти та охорони здоров'я.

Досвід господарювання 60-х років ХХ століття показав, що без здійснення широкомасштабних соціальних програм неможливо досягти суттєвого покращення якості життя, вирішення соціально-демографічних проблем, створення продуктивної системи зайнятості та скорочення масштабів бідності. Враховуючи ці обставини вже на початку 70-х років ХХ століття основна увага вчених переміщується у сферу взаємодії економічного та людського розвитку, проблему справедливого розподілу доходів та благ, підвищення ролі суспільного сектору. «Концепція перерозподілу за рахунок зростання» стала першою науково-обґрунтованою спробою урядів забезпечити добробут, особливо малозабезпечених верств населення, за рахунок швидкого нарощування працемісткого виробництва, а отже зростання ВВП, заробітної плати та доходів населення. Все це мало відбуватися на фоні масштабної державної підтримки соціальної сфери, але без зменшення доходів та активів багатих прошарків населення. Наступним кроком у спробах урядів поєднати економічний та людський розвиток є «концепція базових потреб» де головна роль у наданні населенню елементарних засобів для існування, послуг з охорони здоров'я, освіти надавалася державі. Тобто поступово відбувалося усвідомлення важливості розвитку людського потенціалу та необхідності стимулювання його зростання на державному рівні. На жаль ані «концепція перерозподілу за рахунок зростання», ані «концепція базових потреб» поширення в господарській практиці країн не набули. Остаточо взаємозв'язок між економічним зростанням та розвитком людського потенціалу не був з'ясований.

На початку 80-х років ХХ століття в багатьох країнах світу спостерігалися уповільнення темпів економічного зростання та структурна криза. В результаті структурної перебудови, запущеної після боргової кризи 1982 року уряди на перший план в політиці розвитку знову поставили скорочення державного боргу, подолання економічного спаду та скорочення, насамперед, соціальних витрат. Політика

стабілізації призвела в результаті не лише до стрімкого економічного застою, а й до економічного спаду. Результати перебудови відчували на собі, насамперед, люди із невисокими доходами, а нерівність в країні та бідність зростала. У відповідь на політику структурної перебудови виступив ЮНІСЕФ, опублікувавши революційну працю «Перебудова з людським обличчям», в якій автори, не відкидаючи важливості структурних перетворень, закликали МВФ та Світовий банк приділяти більше уваги розвитку людського потенціалу, проблемі збільшення соціальних виплат та задоволенні на державному рівні базових соціальних потреб [25, с. 25].

Сучасна концепція розвитку людського потенціалу остаточно утвердилася в кінці 80-х років ХХ століття. Вважається, що на її формування значний вплив справили теоретичні розробки А. Сена [26], яким в 1989 році було опубліковано роботу «Розвиток, як поширення можливостей», де був використаний так званий «підхід з точки зору можливостей». Автор розглядав процес розвитку як процес розширення можливостей людини а не лише як процес накопичення матеріальних чи економічних благ. З його точки зору, рівень життя в суспільстві варто оцінювати не за середнім рівнем доходів, а передусім за можливостями людей вести повноцінне, на їх думку, життя. Метою суспільного розвитку, на думку автора є не постійне нарощування обсягів виробництва а створення можливостей для розширення вибору людей. Основним положенням роботи є те, що людина є не лише засобом, а й основною ціллю економічного розвитку. Сам же людський розвиток розглядається як процес надання людині більш широкого вибору.

Остаточного вигляду концепція набула в 1990 році, коли Програмою розвитку ООН була вперше опублікована доповідь про стан розвитку людського потенціалу у світі.

Узагальнення теоретичного матеріалу дозволило нам зробити висновок про те, що усвідомлення ролі людини в розвитку країни відбулося в три етапи – від припущень про наявність в людини потенціалу, що може впливати на розвиток країни до утвердження концепції людського розвитку в якості основного вектора внутрішньої та зовнішньої політики всіх країн світу – від високорозвинених країн до країн з найнижчим рівнем соціально-економічного розвитку (таблиця).

Таблиця. Теоретичні уявлення щодо ролі особистості в соціально-економічному розвитку країни*

Етап	Характеристика	Період	Представники
I	Припущення про важливість людини в розвитку країни	XVII століття - початок ХХ століття	В.Петті, А.Сміт, Д.Рікардо, А.Маршалл
II	Людина як чинник економічного зростання	Початок ХХ століття - 80 роки ХХ століття	Дж.Кейнс, А.Льюїс, Р.Солоу, Е.Денісон, Н.Хікс, Т. Шульц, Г. Беккер, Н. Менк'ю, Д. Ромер, Д. Вейл, Р. Лукас
III	Економічне зростання як чинник розвитку людини	80 роки ХХ століття - початок ХХІ століття	А.Сен, М.Уль-Хак, К.Гріффін, Дж.Найт, МакКінлі

*Джерело: складено автором

Висновки. В цілому концепцію людського розвитку від концепції економічного зростання відрізняють ряд особливостей. По-перше є різною мета самого розвитку. На відміну від концепцій економічного зростання, де метою зростання є, як відомо зростання макроекономічних показників, метою концепції людського розвитку є розвиток самої людини, надання їй більшого вибору для реалізації власного

потенціалу. По-друге, різними є інструменти досягнення розвитку. В концепції людського розвитку ними є інвестиції в освіту, охорону здоров'я, тобто ті капіталовкладення, що сприяють нарощенню людського потенціалу на відміну від концепцій економічного зростання де вирішального значення надається інвестиціям у матеріальну сферу. Головною ж ідеологічною відмінністю теорії людського розвитку від інших наукових підходів є визначення зростання якості життя населення як головної цілі соціально-економічного розвитку країни.

Література

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. Іван Дзюба. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.
2. Петти В. Экономические и статистические работы / В. Петти. – М. : Соцэкиздат, 1940. – 82 с.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; В.С. Афанасьев (пер.с англ.). – М. : Эксмо, 2007. – 957 с.
4. Маршалл А. Принципы политической экономии / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1993. – (Сочинение в 3-х томах). Т.1. – 1993. – 415 с.
5. Струмилин С.Г. Избранные произведения / С.Г. Струмилин – М. : Изд-во «Наука». – (В 5-ти томах). Т.5: Проблемы социализма и коммунизма в СССР. – 1965. – 468 с.
6. Жамин В.А. Экономика образования (вопросы теории и практики) / В.А. Жамин. – М. : «Просвещение», 1969. – 335 с.
7. Жамин В.А. Эффективность квалифицированного труда / В.А. Жамин , Г.А. Егиазарян. – М. : «Экономика», 1968. – 231 с.
8. Экономика народного образования: учеб. для студ. пединституты] / [В.А. Жамин, С.Л. Костанян, В.К. Розов, В.Н. Усанов] – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М. : «Просвещение», 1986. – 336 с.
9. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное / Кейнс Дж. М. ; пер. с англ. — М. : ЭКСМО, 2007. — 960 с
10. Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: учеб. / Р.М. Нуреев – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2008. – 640 с.
11. Myrdal G. Some Comments On The Treatment Of The Problems Of The Inadequate Statistics Of South Asia Countries In Asian Drama: A Reply To The Comment By Ely / Gunnar Myrdal // Journal of Economic Literature. – 1970. – № 8. – P. 52–53.
12. Solow R. Technical Change and the Aggregate Production Function / Robert M. Solow //Review of Economics and Statistics. – 1957. – № 39. – P. 312–320.
13. Denison E. The Sources of Economic Growth in the United States and Alternative Before Us. / Edward Fulton Denison. – N.Y. : Committee for Economic Development, 1962. – 297 p.
14. Kuznets S. Toward a Theory of Economic Growth: Selected Essays / Simon S.Kuznets. – W.W. Norton, New York, 1965. – P. 1–81 Tinbergen J., Bos H. Econometric Models of Education / Jan Tinbergen, Hendricus C. Bos. – OECD, Paris, 1965. – 100 p.
15. Hicks N. Economic Growth and Human Resources / World Bank Staff Working Paper no. 408. – Washington, D.C., 1980.
16. Wheeler D. Human Resource Development and Economic Growth in Developing Countries: A Simultaneous Model / Wheeler D. – Washington, D.C., World Bank Staff Working Paper no. 407, 1980. – 129 p.
17. Weisbrod B. Education and Investment in Human Capital / Burton A. Weisbrod // Journal of Political Economy. – 1962. – P. 106.
18. Thurow L. Investment in Human Capita / Thurow L. – Belmont, 1970. – 198 p.
19. Schultz Th. Resources for Higher Education: An Economist's View / Theodore W. Schultz // The Journal of Political Economy. – 1968. – № 76. – P. 327.

20. Becker G. Education and the Distribution of Earnings / G. Becker, B. Chiswick // The American Economic Review. – 1966. – № 56. – P. 358–369.
21. Romer P. Capital Accumulation In The Theory Of Long Run Growth / Paul Michael Romer. – Oxford: Basil Blackwell. – 1988. – P. 51–127.
22. Mankiw G., Romer D., Weil D. A Contribution to the Empirics of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics. – 1992. – № 107. – P. 407–438.
23. Lucas R. On the Mechanics of Economic Development / Lucas R.E. // Journal of Monetary Economics. – 1988. – № 22. – P. 3–42.
24. Murphy K. The Allocation of Talent: Implications for Growth / Murphy K., Shleifer A., Vishny R. // Quarterly Journal of Economics. – 1991. – № 106. – P. 503–530.
25. Человеческое развитие: новое измерение социально_экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2+е издание, дополненное и переработанное. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.
26. Sen A. Development as Capability Expansion, 1990.